

5-MODUL: NOGIRONLIGI BO'LGAN SHAXSLARNING HUQUQLARINI TADQIQ QILISHDA STATISTIK MA'LUMOTLAR, MONITORING VA BAHOLASH TIZIMINING O'RNI

Modul doirasidagi asosiy masalalar

- 1. Statistika ma'lumotlarining nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlarini tadqiq etishdagi o'rni va ahamiyati*
- 2. Monitoring tizimi va uning nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlarini tadqiq etishdagi o'rni va ahamiyati*
- 3. Baholash tizimining mazmuni va uning huquqiy ahamiyati*

1-§. Statistika ma'lumotlarining nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlarini tadqiq etishdagi o'rni va ahamiyati

Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlarini tadqiq etish masalasi zamonaviy huquqshunoslik, sotsiologiya, ijtimoiy siyosat va davlat boshqaruvi tadqiqotlarida eng muhim yo'nalishlardan biridir. Bunday tadqiqotlarning ilmiy ishonchliligi va amaliy ahamiyati, avvalo, statistik ma'lumotlar sifati, monitoring mexanizmlarining muntazamligi hamda baholash tizimining aniqligiga bog'liqdir. Chunki nogironlik – bu shaxsning individual holati emas, balki jamiyatdagi to'siqlar, mavjud imkoniyatlar, resurslar yetishmovchiligi va davlat siyosatining samaradorlik darajasi bilan bevosita bog'liq bo'lgan murakkab ijtimoiy-huquqiy hodisadir. Shuning uchun huquqlarni tadqiq qilishda **“faktlar asosida siyosat yuritish” (evidence-based policy)** tamoyili hal qiluvchi o'rin tutadi.

Dastlab statistik ma'lumotlar haqida so'z yuritiladigan bo'lsa, statistik ma'lumotlar nogironlik bo'yicha mavjud holatni o'lchash, to'siqlarni aniqlash, davlat xizmatlarining qamrov darajasini tushunish, huquqlarning amalda qay darajada ta'minlanayotganini baholash uchun asosiy manba hisoblanadi.

Stat.uz (O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi) ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekistonda nogironlik bo'yicha rasmiy statistik

ko'rsatkichlar 2023–2024-yillarda sezilarli ravishda yaxshilandi. Jumladan, 2025-yil I choragi yakuniga ko'ra, O'zbekistonda nogironligi bo'lgan shaxslar soni 1 031 609 nafarni yoki O'zbekiston aholisining 2,7 foizini tashkil etadi. Mazkur ko'rsatkich BMTning UNDESA ma'lumotlari bilan (dunyo aholisining 15% dan ortig'i — 1 milliarddan ziyodi nogiron shaxslar) solishtirilganda ancha past bo'lib, bu statistik ro'yxatga olish tizimida ma'lumotlarning to'liq yig'ilmayotganidan dalolat beradi.

Shuningdek, stat.uz ma'lumotlarida nogironlikning asosiy toifalari, yosh tarkibi, jins bo'yicha taqsimoti, nogironlik sabablari bo'yicha tahlillar ham berilgan. Misol uchun, 2023-yilda nogironlikning 38% i tug'ma emas, balki orttirilgan kasalliklar, ishlab chiqarish jarohatlari, yo'l-transport hodisalari va surunkali kasalliklar tufayli kelib chiqqani qayd etilgan. Bu fakt, o'z navbatida, profilaktika siyosati, sog'liqni saqlash tizimining samaradorligi va mehnat muhofazasi standartlarini tadqiq qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

BMTning “Nogironlar huquqlari to'g'risidagi Konvensiya”si (CRPD) davlatlardan nogironlikni baholashda “Functional approach” — ya'ni shaxsning funksional imkoniyatlari va jamiyatdagi to'siqlarni birgalikda hisobga oluvchi yondashuvni qo'llashni talab qiladi. Shu maqsadda WHO tomonidan ishlab chiqilgan ICF (International Classification of Functioning, Disability and Health) modeli bugungi kunda dunyoda nogironlik statistikasining asosiy metodologik negizi sifatida tan olingan.

Shu bilan birga, BMTning “Washington Group Questions” savolnomasi dunyo bo'yicha nogironlikni aniqlashning eng ishonchli vositasiga aylangan. Bu savolnoma shaxsning ko'rish, eshitish, yurish, tushunish, o'zini boshqarish va muloqot qilish kabi funksiyalaridagi cheklanish darajasini aniqlashga qaratilgan. O'zbekiston 2020-yildan boshlab Washington Group metodologiyasini bosqichma-bosqich qo'llashga kirishdi.

Aholi ro'yxati jarayonida nogironlikning to'liq qayd etilishi CRPD talabiga muvofiq ravishda “inklyuziv statistika” konsepsiyasiga asoslanadi. Ya'ni,

rasmiy ma'lumotlar faqat davlat organlarida ro'yxatdan o'tgan nogironlarni emas, balki ro'yxatga olinmagan, xizmatlar bilan qamrilmagan, chekka hududlarda yashovchi shaxslarni ham qamrab olishi kerak.

2-§. Monitoring tizimi va uning nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlarni huquqlarini tadqiq etishdagi o'rni va ahamiyati

Zamonaviy jamiyatda inson huquqlari va erkinliklarini himoya qilish tizimi muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari alohida e'tibor va doimiy nazoratni talab qiladi. Monitoring tizimi bu borada hal qiluvchi vosita sifatida namoyon bo'lib, nogironligi bo'lgan shaxslarning jamiyatdagi mavqeini mustahkamlash, ularning huquqlarini himoya qilish va rivojlantirish jarayonlarini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Monitoring tizimi deganda, nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlarining amalga oshirilishi va rioya qilinishini muntazam kuzatish, baholash hamda tahlil qilishning tizimli jarayoni tushuniladi. Bu tizim davlat organlari, nodavlat tashkilotlar, fuqarolik jamiyati institutlari va xalqaro tashkilotlar tomonidan amalga oshiriladi. Monitoring jarayonining asosiy maqsadi nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari buzilishini aniqlash, oldini olish va bartaraf etish, shuningdek, ularning to'laqonli hayot kechirish imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan choralarni ishlab chiqishdir.

Nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlari sohasida monitoring tizimining ahamiyati bir necha muhim jihatlar bilan belgilanadi.

Birinchidan, monitoring huquqbuzarliklarni aniqlash va qayd etish imkonini beradi. Ko'plab hollarda, nogironligi bo'lgan shaxslar diskriminatsiya, irqchilik, ta'lim va ish bilan ta'minlanishda cheklovlar, ijtimoiy himoya tizimidan foydalanishda qiyinchiliklar bilan duch kelishadi. Monitoring tizimi bu muammolarni tizimli ravishda qayd etish va tahlil qilish orqali ularning oldini olish choralarni ishlab chiqishga yordam beradi.

Ikkinchidan, monitoring davlat siyosati va dasturlarining samaradorligini baholash vositasi hisoblanadi. Nogironligi bo'lgan shaxslarni ijtimoiy himoya qilish, reabilitatsiya dasturlari, to'siqlardan holi (**barrier-free**) muhit yaratish va boshqa tadbirlar qay darajada samarali ekanligini aniqlash uchun monitoring ma'lumotlari zarurdir. Bu ma'lumotlar asosida davlat organlari o'z strategiyalarini qayta ko'rib chiqish va takomillashtirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Uchinchidan, monitoring fuqarolik jamiyatining faolligini oshiradi va nogironligi bo'lgan shaxslarning o'z huquqlarini himoya qilishda ishtirok etishlarini ta'minlaydi. Monitoring jarayoniga nogironligi bo'lgan shaxslarning o'zlari, ularning tashkilotlari va oila a'zolari faol jalb etilganda, bu jarayon yanada samarali va obyektiv bo'ladi. Shunday qilib, monitoring nogironligi bo'lgan shaxslarning ovozini eshitish va ularning ehtiyojlarini hisobga olishning muhim mexanizmidir.

To'rtinchidan, monitoring xalqaro standartlar va majburiyatlarning bajarilishini nazorat qilish vositasidir. Ko'pgina davlatlar Birlashgan Millatlar Tashkilotining Nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlari to'g'risidagi konvensiyasiga qo'shilgan va o'z majburiyatlarini bajarish bo'yicha hisobotlar taqdim etishlari kerak. Monitoring tizimi bu majburiyatlarning amalda qanday amalga oshirilayotganini ko'rsatib beradi va xalqaro hamjamiyat oldida davlatning mas'uliyatini ta'minlaydi.

Monitoring tizimi turli shakllarda amalga oshirilishi mumkin. Davlat organlari tomonidan amalga oshiriladigan rasmiy monitoring nogironligi bo'lgan shaxslarning ahvoli, ularning ijtimoiy xizmatlardan foydalanishi, ta'lim va sog'liqni saqlash tizimiga kirishiga oid statistik ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Nodavlat tashkilotlari va fuqarolik jamiyati institutlari tomonidan amalga oshiriladigan mustaqil monitoring esa davlat siyosatini tanqidiy baholash, huquqbuzarliklar haqida ma'lumot to'plash va jamoatchilik e'tiborini muammolarga qaratish imkonini beradi.

Monitoring jarayonida turli usullar qo'llaniladi. So'rovnomalar va intervyular nogironligi bo'lgan shaxslarning shaxsiy tajribalarini va ularning duch keladigan qiyinchiliklarini aniqlash uchun muhimdir. Muassasalarni bevosita tashrif buyurish, masalan, maktablar, shifoxonalar, mehribonlik uylari va boshqa ijtimoiy muassasalarni tekshirish, ularning barrier-free bo'lishini va xizmat sifatini baholashga yordam beradi. Hujjatlarni tahlil qilish, jumladan qonunchilik hujjatlari, me'yoriy-huquqiy aktlar va davlat dasturlari, nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlarining qonunchilikda qay darajada aks ettirilganligini ko'rsatadi.

Zamonaviy texnologiyalar monitoring tizimining samaradorligini sezilarli darajada oshirmoqda. Elektron ma'lumotlar bazalari, mobil ilovalar va onlayn platformalar monitoring jarayonini tezlashtirish, ma'lumotlarni tezkor to'plash va tahlil qilish imkonini beradi. Ijtimoiy tarmoqlar va onlayn platformalar nogironligi bo'lgan shaxslarga o'z muammolarini baham ko'rish va yechim topishda yordam beradi.

Monitoring tizimi samaradorligi quyidagi bir qator omillarga bog'liq.

- ✓ ***monitoring mustaqil va obyektiv bo'lishi***
- ✓ ***monitoring ma'lumotlari ochiq va ommaga tushunarli bo'lishi***
- ✓ ***monitoring jarayoniga nogironligi bo'lgan shaxslarning o'zlari***

faol jalb etilishi

Monitoring tizimi orqali aniqlangan muammolar asosida aniq tavsiyalar va choralar ishlab chiqilishi kerak. Bu choralar qonunchilikni takomillashtirish, davlat dasturlarini qayta ko'rib chiqish, xodimlarni o'qitish, barrier-free muhit yaratish va nogironligi bo'lgan shaxslarni jamiyat hayotining barcha sohalarida faol ishtirok etishi uchun sharoitlar yaratishni o'z ichiga olishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, monitoring tizimi nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlarini tadqiq etishda va himoya qilishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. U huquqbuzarliklarni aniqlash, davlat siyosatining samaradorligini baholash, fuqarolik jamiyatini faollashtirish va xalqaro standartlarni joriy etishning

muhim vositasidir. Samarali monitoring tizimi nogironligi bo'lgan shaxslarning to'laqonli va munosib hayot kechirish huquqini ta'minlashda, ularning jamiyatga integratsiyasini kuchaytirish va kamsitishsiz muhit yaratishda muhim hissa qo'shadi. Shuning uchun, monitoring tizimini rivojlantirish va mustahkamlash barcha davlatlar va jamiyatlar uchun ustuvor vazifa bo'lishi kerak.

3-§. Baholash tizimining mazmuni va uning huquqiy ahamiyati

Nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlarini himoya qilish va ta'minlash zamonaviy huquqiy davlatning eng muhim vazifalaridan biridir. Ushbu vazifani samarali amalga oshirish uchun huquqlarning amalda qay darajada rioya etilayotganini tekshirish va baholash zarur. Baholash tizimi nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlariga rioya etilishini muntazam tekshirish, tahlil qilish va samaradorligini aniqlashning tizimli mexanizmi sifatida muhim huquqiy va ijtimoiy ahamiyatga ega.

Baholash tizimi deganda nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlarining qonunchilik doirasida qay darajada amalga oshirilayotganini, davlat va nodavlat tashkilotlarining bu sohadagi faoliyatini, xizmatlar sifatini va ularning samaradorligini o'lchash hamda tahlil qilishning kompleks jarayoni tushuniladi. Bu tizim faqat muammolarni aniqlash bilan cheklanmay, balki ularni bartaraf etish yo'llarini ishlab chiqish va qonunchilikni takomillashtirish uchun asos yaratadi.

Baholash tizimining mazmuni bir necha asosiy komponentlarni o'z ichiga oladi. Birinchi navbatda, bu qonunchilik bazasini baholashdir. Nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlari to'g'risidagi milliy qonunchilik xalqaro standartlar, jumladan Birlashgan Millatlar Tashkilotining Nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlari to'g'risidagi konvensiyasi talablariga qay darajada muvofiq ekanligini tekshirish muhimdir. Qonunchilikda diskriminatsiyaga qarshi kafolatlar, barrier-free muhit yaratish majburiyatlari, ta'lim va mehnat

huquqlari, ijtimoiy himoya choralari va boshqa muhim normalar mavjudligi va ularning amaliy jihatdan tatbiq etilishi baholanadi.

Ikkinchi muhim komponent davlat siyosati va dasturlarini baholashdir. Nogironligi bo'lgan shaxslarni qo'llab-quvvatlash bo'yicha milliy strategiyalar, davlat dasturlari va harakatlar rejalarining mavjudligi, ularning maqsad va vazifalarining aniq belgilanishi, moliyaviy ta'minoti va amalda amalga oshirilishi tahlil qilinadi. Baholash jarayonida bu dasturlar qanchalik samarali ekanligini, qancha odamga yordam berilganligini va qanday natijalar erishilganligini aniqlash zarur.

Uchinchi jihat amaliyotni baholashdir. Bu degani, qonunchilik va siyosatlar amalda qanday amalga oshirilayotganini tekshirishdir. Nogironligi bo'lgan shaxslarning ta'lim muassasalariga kirishi, sog'liqni saqlash xizmatlaridan foydalanishi, ish bilan ta'minlanishi, ijtimoiy himoya tizimidan bahramand bo'lishi va jamoat hayotida ishtirok etishi kabi amaliy masalalar chuqur tahlil qilinadi. Muassasalarning barrier-free bo'lishi, xizmat ko'rsatish sifati, xodimlarning malakasi va nogironligi bo'lgan shaxslarga munosabati ham baholashning muhim qismidir.

To'rtinchi element resurslarni baholashdir. Nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlarini ta'minlash uchun ajratilgan byudjet mablag'lari, moddiy-texnik baza, kadrlar salohiyati va boshqa resurslarning yetarliligini baholash muhimdir. Resurslarning samarali taqsimlanishi va maqsadli sarflanishi ham baholash obyektiga kiradi.

Beshinchi jihat nogironligi bo'lgan shaxslarning o'zlari va ularning tashkilotlarining ishtirokini baholashdir. Qarorlar qabul qilish jarayonida, siyosat ishlab chiqishda va ijro etishda nogironligi bo'lgan shaxslarning qanchalik faol ishtirok etayotganligini, ularning fikrlari va takliflari hisobga olinayotganmi yoki yo'qligini baholash zarur. Bu jarayonda "biz haqimizda bizsiz emas" tamoyilining qay darajada amalga oshirilayotgani tekshiriladi.

Baholash tizimining huquqiy ahamiyati juda keng va ko'p qirralidir. Birinchidan, baholash tizimi huquqlarning amalda amalga oshishini ta'minlovchi asosiy mexanizmlardan biridir. Qonunchilikda mustahkamlangan huquqlar amalda amalga oshmaydigan bo'lsa, ular faqat qog'oz ustida qoladi. Baholash tizimi huquqlarning real hayotda qanday ishlayotganini ko'rsatib beradi va ularning samaradorligini oshirish yo'llarini aniqlaydi.

Ikkinchidan, baholash tizimi davlatning xalqaro majburiyatlarini bajarish mexanizmidir. Xalqaro shartnomalar, jumladan Nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlari to'g'risidagi konvensiya ishtirokchi davlatlardan o'z majburiyatlarini bajarish va bu haqda hisobotlar taqdim etishni talab qiladi. Baholash tizimi davlatga o'z xalqaro majburiyatlarini bajarayotganligini ko'rsatish va xalqaro standartlarga muvofiqligini isbotlash imkonini beradi.

Uchinchidan, baholash tizimi qonunchilikni takomillashtirish uchun asos yaratadi. Baholash jarayonida aniqlangan kamchiliklar va muammolar qonunchilikni qayta ko'rib chiqish va yangi normalar kiritish zarurligini ko'rsatadi. Shunday qilib, baholash huquqiy tizimni rivojlantirishning muhim omilidir.

To'rtinchidan, baholash tizimi javobgarlikni ta'minlash vositasidir. Davlat organlari, mahalliy hokimiyat organlari va xizmat ko'rsatuvchi muassasalar o'z faoliyatini hisobga olishlari va baholash natijalari asosida javob berishlari kerak. Bu javobgarlik tizimi nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlarining yanada samarali himoya qilinishiga olib keladi.

Beshinchidan, baholash shaffoflik va ochiqlikni ta'minlaydi. Baholash natijalari ommaga e'lon qilinganda, jamoatchilik nogironligi bo'lgan shaxslar ahvoli haqida to'liq ma'lumotga ega bo'ladi va zarur hollarda muammolarni hal qilishda ishtirok etishi mumkin bo'ladi.

Baholash tizimini amalga oshirishda turli usullar qo'llaniladi. Statistik tahlil nogironligi bo'lgan shaxslarning soni, ularning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli, xizmatlardan foydalanishi haqidagi miqdoriy ma'lumotlarni tahlil qilishni o'z

ichiga oladi. Sifat tahlili nogironligi bo'lgan shaxslarning tajribalari, xizmatlar sifati va ularning hayot sifatiga ta'sirini baholashga qaratilgan. Hujjatlarni tahlil qilish qonunchilik aktlari, me'yoriy hujjatlar, davlat dasturlari va hisobotlarni chuqur o'rganishni nazarda tutadi.

Baholash jarayonida ekspertlar, nogironligi bo'lgan shaxslar va ularning tashkilotlari, davlat organlari vakillari, nodavlat tashkilotlari va xalqaro tashkilotlar ishtirok etishi kerak. Ko'p tomonlama yondashuv baholashning obyektivligi va har tomonlamaliligini ta'minlaydi.

Baholash tizimining samaradorligi bir qator shartlarga bog'liq. Birinchidan, baholash mustaqil va siyosiy ta'sirdan xoli bo'lishi kerak. Ikkinchidan, baholash mezonlari aniq va xalqaro standartlarga asoslangan bo'lishi zarur. Uchinchidan, baholash muntazam ravishda, masalan yillik yoki ikki yillik davrlarda amalga oshirilishi kerak. To'rtinchidan, baholash natijalari ommaga ochiq va tushunarli bo'lishi va ular asosida aniq tavsiyalar ishlab chiqilishi zarur.

Baholash natijalari asosida turli choralar ko'rilishi mumkin. Qonunchilikni o'zgartirish va to'ldirish, yangi davlat dasturlarini ishlab chiqish, xodimlarni qayta tayyorlash, byudjet ajratmalarini oshirish, barrier-free muhit yaratish bo'yicha chora-tadbirlarni kuchaytirish va nogironligi bo'lgan shaxslarning jamiyat hayotida ishtirokini kengaytirish kabi choralar qo'llanilishi mumkin.

Baholash tizimi shuningdek, ijobiy tajribalarni aniqlash va tarqatish imkonini beradi. Ba'zi hududlar yoki muassasalar nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlarini ta'minlashda muvaffaqiyatga erishgan bo'lsa, ularning tajribasini o'rganish va boshqa joylarda qo'llash mumkin. Shunday qilib, baholash faqat kamchiliklarni aniqlash emas, balki eng yaxshi amaliyotlarni tarqatish vositasi ham hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, baholash tizimi nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlariga rioya etilishini ta'minlashning asosiy huquqiy mexanizmidir. U

qonunchilik va amaliyot o'rtasidagi tafovutni aniqlash, davlat siyosatining samaradorligini baholash, xalqaro majburiyatlarni bajarish, javobgarlikni ta'minlash va qonunchilikni takomillashtirish uchun asos yaratadi. Samarali baholash tizimi nogironligi bo'lgan shaxslarning huquq va erkinliklarini to'liq amalga oshirishga, ularning jamiyatga integratsiyasini kuchaytirishga va kamsitishsiz, tenglik va adolat tamoyillariga asoslangan jamiyat qurishga muhim hissa qo'shadi. Shuning uchun, baholash tizimini rivojlantirish va uni samarali ishlatish har bir huquqiy davlatning muhim vazifasi hisoblanadi.